

Verdiepte momentbelevingen

Het is bijna een cliché geworden dat sinds de romantiek de kunst de fakkel van de religie heeft overgenomen. In zijn afscheidscollege als hoogleraar Nieuwe Nederlandse Letterkunde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam (2004) pleitte Dick van Halsema voor een bestudering van de moderne literatuurgeschiedenis vanuit de invalshoek van de epifanie: de literaire beschrijving van een intens waargenomen alledaags ogenblik waarbij een diepe samenhang in de werkelijkheid oplicht, buiten elke bestaande orde. *Epifanie. Ogenblikken van verlichting en verschrikking in de Nederlandse letterkunde rond 1900* is een uitwerking van dat afscheidscollege en een aanzet tot een nieuwsoortig literair- en cultuurhistorisch onderzoek.

Van oorsprong is epifanie een religieuze term die slaat op de dramatische verschijning van de godheid. Op de christelijke kalender is 6 januari, de dag waarop het kind Jezus aan de drie koningen verscheen, vandaar ook het feest van de Epifanie. De literaire epifanie heeft een veel profanere achtergrond. Van Halsema situeert haar ontstaan, op basis van vooral Angelsaksisch onderzoek, in de late 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw. Door de verlichting was het accent verschoven van de religie naar de psychologie en romantische dichters als Wordsworth beleefden hun 'spots of time', waarbij een momentane ervaring door samenklank met haast vergeten jeugdherinneringen tot een beleving van hogere orde werd. In de loop van de 19e en 20e eeuw begon de literaire epifanie een steeds grotere rol te spelen in het werk van dichters en prozaschrijvers. Het bekendst werd ze door James Joyce, die er in zijn onvoltooide *Stephen Hero* over theoretiseerde. Veel lezers herinneren zich de passage in *A Portrait of the Artist as a Young Man* waarin de hoofdfiguur een zeldzame verrukking beleeft bij het zien van een jong meisje aan het strand. Hoewel de invulling heel verschillend kan zijn, gaat het bij de meeste literaire epifanieën om "een zich aan de ratio onttrekkende, plotselinge, kort durende, diep inwerkende ervaring waarin een zintuigelijk waarneembaar element in de gewone, alledaagse werkelijkheid een niet binnen een gangbaar kader te plaatsen reactie oproept bij wie het ondergaat".

Van Halsema brengt die ervaring cultuurhistorisch in verband met het wegvallen van het vaste wereldbeeld, de secularisering waardoor traditionele zingevingskaders hun betekenis verloren en de nieuwe natuurkunde die materie als beweging ziet. Subject en object versmelten, de verbeelding transformeert het ruwe materiaal van de zintuiglijke sensaties. De moderne literaire epifanie brengt geen berichten uit een wereld die je te boven gaat, maar brengt je in contact met wat je zelf bent en kunt worden. Die raadselachtige openbaring is recht evenredig met de grotere autonomie van de tekst in het literaire modernisme. De tekst

maakt een sprong weg uit het discursieve. De lezer moet die sprong aan de tekst opnieuw voltrekken, "via een in de tekst gegeven fragmentatie, die de gangbare grammaticale of logische organisatie doorbreekt om de psychologische organisatie van de tekst te versterken". Met de filosoof Charles Taylor stelt Van Halsema dat de literaire epifanie zich steeds meer gaat terugtrekken *in* het autonome kunstwerk: "no explication or paraphrase can do it justice". Anders dan bij de klassiek-religieuze Epifanie – de bekeerling Paulus op weg naar Damascus, Augustinus die een kinderstem "neem en lees" hoort roepen in de buurtuin – krijgt wie ze ondergaat daarna geen nieuwe identiteit. Het *zelf* van de 'epifanie' weeft zich bijeen uit een reeks losse ervaringen en ziet in dat zijn eigen verbeelding en associatievermogen bijdragen aan het het scheppen van de wereld. Het meest alledaagse kan zo in iets betekenisvol worden getransformeerd.

In Lodewijk van Deysse's proza en diens leer van het sensitivisme, die voortborduurde op het Franse naturalisme, onderkent de auteur de ideologische kaalslag die de voorwaarde is voor de literaire epifanie. De beschrijving van kleine, ogenschijnlijk banale werkelijkheidservaringen doet subject en object in elkaar overvloeien en maakt de elementaire kracht van het leven voelbaar. Van Halsema citeert uit het dertiende hoofdstuk van de roman *Een liefde* (1887), waar Mathilde in een gewone Hilversumse burgermanstuin een moment van ongekend bewustzijn beleeft. "Zij wist van geen verleden en van geen vroegere gedachte; haar leven was dit oogenblik. Zij wist van geen afstand en geen ruimte; de eenige wereld was hier bij haar. Langzaam, terwijl alle kleuren vonkten en naderden naar haar oogen, loste haar bewustzijn zich op in de lichtkrachten die kleursidderden over haar heen." Nog duidelijker is de epifanische golfstructuur in de prozaschetsen *Menschen en bergen*, één lange ritseling van epifanisch beleefde transformaties van de realiteit. Vanaf 1891 zal een eenheid scheppend, door Van Deysse vaag als 'Geloof' aangeduid element de onzekere en bijna gek makende functie van de epifanie stilaan weer in een vast wereldbeeld neutraliseren. Het lijkt me dan wel de vraag of je hier nog van echte epifanieën kunt spreken.

Net als bij Van Deysse neemt de epifanie bij Herman Gorter nu eens een negatieve, dan weer een positieve gestalte aan. De ene heeft te maken met de angst doordrongen te worden van de betekenisloosheid der dingen; er doemt een afgrond op van nihilisme en eindeloos solipsisme. "Ik begon toen stil te rillen / en in me bang voor mijn gillen / te worden dat ik ging doen, / ik kon het niet houden toen". Van Halsema wijst terecht op de verwantschap van dit gedicht uit *Verzen 1890* met *De schreeuw* van Edvard Munch uit 1893. Een positieve epifanie is bijvoorbeeld te vinden in 'De boomen golven op de heuvelen', waarin het ik plotseling de incongruentie inziet van de tijdloosheid van het absoluut beleefde moment en de klokkentijd van de menselijke orde: "ik stik / in dit krankzinnig lichte deftige

oogenblik". Omdat de chaos van zulke extatische belevenissen blijkbaar te veel van een mens vergt, zelfs al is hij een dichter, zal ook Gorter na 1890 op zoek gaan naar een nieuwe 'vastheid', een 'God' die staat voor een 'daaglange rustigheid [...] in de wereld'. Vanaf 1892 vindt hij nieuwe zekerheid in Spinoza's *Ethica*, vanaf 1897 bij Karl Marx.

'En verder' vraagt de auteur zich in het vierde en laatste hoofdstuk van deze studie af. Hij erkent dat in de 20e eeuw de dichters J.H. Leopold en Martinus Nijhoff – zij het niet zo radicaal als T.S. Eliot – opnieuw vraagstellingen en voorstellingen uit de grote religieuze en filosofische systemen in hun werk lieten resoneren. Maar tegelijkertijd dialogiseert het epifanische element in hun gedichten daar kritisch mee. Het uitwijken van wat er staat naar hoe het er staat en het toenemende poëtische element (waardoor deze gedichten ook over poëzie gaan en uiteindelijk zelfs over zichzelf) bevestigen hun epifanische karakter: "uit het continuüm van het dagelijkse maakt zich door een ander *zien* iets aanvankelijk eveneens uiterst alledaags los en dit gaat voor de beschouwer [en daarmee ook voor de lezer] iets betekenen dat, hoe onbenoemd het verder ook blijft, van een andere orde is". Met een analyse van Leopolds gedicht 'Kinderpartij' demonstreert Van Halsema dat de epifanie in de leeggekomen wereld van het nihilisme "een verkenningsinstrument van de eerste orde" is. Hij pleit ervoor om de literaire epifanie niet te bestuderen als een geïsoleerd iets dat een autonome, lineaire ontwikkeling vertoont: "de verhouding met de waarheden van de *public order* verandert telkens weer van gedaante en karakter". Juist het onderzoek van de verhouding tussen autonomie en dienstbaarheid van de poëzie, die beide steeds relatief zijn, kan het literair-historisch onderzoek op nieuwe wegen brengen. De verstarring van de gangbare (vaak door de schrijvers zelf gedefinieerde) indeling in stromingen kan ermee worden doorbroken. En de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving kan opnieuw aansluiting vinden met de grote beweging van de internationale literaire moderniteit. Van Halsema noemt zijn rijke en doordachte studie, vol interessante literatuurverwijzingen, "een eerste, essayerende verkenning van wat in allerlei opzichten nader bestudeerd zou moeten worden". Hijzelf wijst terloops op de mogelijkheid, het proza van schrijvers als Van Eeden, Van Oudshoorn, Nescio, Ter Braak, Vestdijk, Gilliams en Charlotte Mutsaers vanuit het perspectief van de epifanie te onderzoeken. Zo blijft de hoogleraar na dit afscheidscollege "dat nog even door mocht groeien" de jongere generaties inspireren.

Erik de Smedt

J.D.F. van Halsema: Epifanie. Ogenblikken van verlichting en verschrikking in de Nederlandse letterkunde rond 1900. [Groningen]: Historische Uitgeverij 2006. 20 €, 150 p. [sept. '06]